

Мідзяновська Вікторія Володимирівна

Аспірантка кафедри теорії та історії
держави і права юридичного факультету
Інституту повітряного і космічного права
Національного авіаційного університету

Прецедент, як джерело права в англосаксонській правовій системі

Англосаксонська правова сім'я - це сім'я типового судового, а точніше прецедентного права, в якій історично головна роль належала такому джерелу права, як судова практика, або прецедент. В сучасній юридичній літературі існують різні думки щодо назви цієї правової системи. Деякі вчені, такі як Скакун О., Корчевна Л. називають дану правову систему системою англо-американського права¹. Однак, на нашу думку, назва даної правової сім'ї склалася історично. Відома вчена Т. В. Апарова стверджує, що виникнення англійської судової системи, яка проіснувала в її основному вигляді до теперішнього часу відносять до періоду після нормандського завоювання Англії в 1066 році². Н. М. Оніщенко зазначає, що на території Англії в цей період мешкали варварські племена германського походження – англї та сакси, які створили чисельну кількість законів та звичаїв. Американська ж правова система почала формуватися в XVII – XVIII століттях в умовах колоніалізму³.

Оскільки, до англосаксонської правової системи, окрім Англії, входять країни, правові системи яких визнають судовий прецедент одним із основних джерел права, а саме США, Канада, Нова Зеландія, Індія, Австралія та ін., то можна прийти до висновку, що термін “англо-американська правова сім'я” обмежує уявлення про місце прецеденту в інших країнах крім США та Англії. На нашу думку термін „англосаксонська правова система” є кращим і тому далі будемо використовувати його.

“Англосаксонська правова система, - зазначає Н. М. Оніщенко, - це сукупність національних правових систем, які мають загальні риси, що проявляються в єдності закономірностей і тенденцій на основі норми, сформульованої суддями в судовому прецеденті, який є основним джерелом (формою) права, в поділі права на загальне право і право справедливості, в превалюванні процесуального права над матеріальним”⁴.

Розглядаючи питання про місце судового прецеденту в системі англосаксонського права, необхідно визначити, що ми розуміємо під поняттям „джерело права”.

Російський вчений Марченко М.Н. розглядає джерело права в рамках даної правової сім'ї, як “один із шляхів”, засобів або способів формування тієї чи іншої національної правової системи, який “визнається і використовується” судами⁵.

Дане поняття зазвичай розуміється по-різному стверджує професор Оксфордського університету Р. Кросс⁶. Він вказує, що слово джерело може вживатися в декількох значеннях. Так, літературними джерелами є ті документи та матеріали, в яких фіксуються норми права. В англійському праві до таких джерел права відносяться судові звіти, різноманітні публікації статутів. Даний термін вживається і в історичному плані, коли говорять про джерело, з якого норма бере свій історичний зміст. В якості історичних джерел права Р. Кросс називає римське, канонічне право, праці Брайтона, Кока та інших визначних англійських юристів, які формулюють норми, котрі були втілені в законодавстві або в судових рішеннях⁷.

Хоча літературні та історичні джерела відіграють важливу роль в розвитку права, допомагають при вивченні правової науки, але, в основному, джерела права розглядаються в третьому, відмінному від перших двох, значенні, коли під „джерелом” розуміють ту основу, з якої норма бере свою юридичну силу, тобто стає правовою нормою⁸. Це є юридичне джерело. Р. Кросс в англійському праві до юридичних джерел права відносив звичай, прецедент та законодавство⁹. М.Н.Марченко виділяє ще й формальне джерело права. Таким виступає держава, а точніше парламент, тобто – “влада, від якої виходить принцип панування права і яка наповнює джерело права реальним змістом”¹⁰.

Отже, розкриваючи поняття “джерела права” ми так чи інакше стикаємося з прецедентом. Що ж таке поняття “прецедент”?

Оксфордський словник визначає “прецедент, як приклад судової справи, що приймається або може бути прийнятим в якості зразка чи правила для наступних справ, або з допомогою якого може бути підтверджено або пояснено будь-який аналогічний акт чи обставина.”¹¹

Р.Давид окреслив судовий прецедент як: “рішення по конкретній справі, яке є обов’язковим для судів тієї чи іншої інстанції при вирішенні аналогічних справ, або служить приблизним зразком тлумачення закону, що не має обов’язкової сили”¹².

Цікавими є визначення прецеденту, викладені англійськими вченими. Так, Р. Кросс в своїй роботі “Прецедент в англійському праві” вказує, що “прецедентне право” складається з норм і принципів, які створені і застосовуються суддями в процесі винесення ними рішення.”¹³ А професор Лондонського університету Д. Ллойд зауважує, що прецедент являє собою „рішення суду, яке або розглядається як обов’язкове, або як необхідне, що належить уважному вивченню, коли інший суд повинен вирішити таке чи схоже питання.”¹⁴

Звідси можна зробити висновок, що прецедент по своїй суті – це результат діяльності суду, коли винесене рішення стає загальнообов’язковим правилом при розгляді і вирішенні аналогічних справ.

Сучасні українські вчені розглядають прецедент як провідне джерело права англосаксонського типу правових систем. Зокрема, в новій юридичній енциклопедії вказано “правовий прецедент (від лат. Praecedens [praecedentis] – той, що передує) – спосіб зовнішнього вираження і закріплення індивідуального правила поведінки, яке встановлюється компетентним органом держави для врегулювання конкретної життєвої ситуації і стає загальнообов’язковим у регулюванні аналогічних конкретних життєвих ситуацій.”¹⁵

Розглядаючи поняття “судового прецеденту” не можливо не звернути увагу на поняття “судової практики”, які на перший погляд тісно взаємопов’язані. Але це лише на перший погляд. Ці два явища і відображаючи їх поняття не являються ідентичними феноменами. Коли мова йде про судову практику як джерело права, то мається на увазі, принаймні, два її смислових значення. В одному випадку - це діяльність судів, яка пов’язана не так із застосуванням права, як із творенням права, виробленням в процесі розгляду конкретних справ загальнообов’язкових правил поведінки. В іншому випадку судова практика - це вироблені в процесі судової діяльності загальнообов’язкові рішення. Тому, під судовою практикою, справедливо зауважує відомий теоретик права Росії, д. ю. н., проф. В.А.Туманов, слід розуміти сформовані судами загальні “правові положення” у вигляді правил, принципів, наказів і визначень, які володіють певною ступінню загальноновизнаності та обов’язковості¹⁶.

На думку Р. Кросса, коли мова йде про судовий прецедент як джерело права, мається на увазі не лише процес судової діяльності, в ході якого формуються “правові положення”, а кінцевий результат діяльності органа правосуддя. Правовий прецедент з’являється в результаті одного-єдиного рішення, винесеного судовим органом, і це рішення в подальшому складає певний суворо застосовуваний зразок. Сутність доктрини прецеденту полягає в зобов’язанні суддів дотримуватися рішень судів більш високого рівня¹⁷.

Однак незважаючи на явні протиріччя і розбіжності в розумінні деякими авторами судової практики і судового прецеденту, в більшості наукових досліджень ці явища і поняття розглядаються як ідентичні і взаємозамінючі, що виступають до того ж, за загальним правилом, під однією і тією ж назвою “прецедент”.

Поняття “прецедентне право” є основним при характеристиці англосаксонської правової сім’ї. Англосаксонська правова система, її система джерел права та юридична мова сильно відрізняються від права країн континентальної Європи.

Прецедентне право характеризується тим, що воно не має поділу на приватне і публічне (що притаманно романо-германській правовій сім’ї), а історично склався поділ

права на загальне право і право справедливості. Також відсутній поділ права на галузі, а самі норми права не мають поділу на імперативні та диспозитивні.

Отже, загальне право середньовічної Англії створювалося королівськими (вестмінстерськими) судьями. Слід звернути увагу, що термін “загальне право” має декілька значень. На думку І.Ю. Богдановської цей термін вживається, по-перше, - для визначення прецедентного права в протилежність статутному (писаному праву), по-друге, - для визначення англійського права в цілому, по-третіх, - для визначення групи правових систем, специфіка яких обумовлена, головним чином, особливостями судової діяльності¹⁸. Загальне право спершу було народним звичаєм, як його сприймали і запам'ятовували судді і неюристи, які здійснювали правосуддя. Із плином часу суддя, зіткнувшись з питанням права, запитував себе, як було вирішено таке ж питання, коли воно виникало минулого разу? Звідси лише один крок до визнання того положення, що суддя зобов'язаний вирішувати те чи інше питання так, як воно було вирішено раніше. Таким чином виникла доктрина судового прецеденту, яка складає характерну особливість англійського права і правових систем, що беруть свій початок від цього ж джерела¹⁹.

Право справедливості (Equity law), як визначено в “Большом юридическом словаре” під редакцією А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькіна, – це частина прецедентного права, що складається з сукупності рішень і правил, що вироблялись практикою суду Канцлера²⁰.

Право справедливості з'явилося пізніше загального права, десь в XV столітті. Його поява була обумовлена тим, що нові ринкові відносини вимагали нового механізму регулювання суспільних відносин, оскільки не змогли знайти своє відображення в старих правових формах. Цим механізмом стало звернення до монарха через лорда-канцлера для вирішення справи по справедливості. З приводу цього Давид Рене зауважив: “В силу прогалин і недоліків системи загального права (коли не можна було звернутися в королівські суди, чи не було можливості довести до кінця процес, чи приймалось не справедливе рішення) громадяни в дусі ідей середніх віків мали можливість звернутися по допомогу до короля, щоб він сам, керуючись імперативами сумління, здійснив правосуддя або зобов'язав суд прийняти справедливе рішення”²¹. Поступово лорд-канцлер сам стає самостійним суддею і вирішує справи по справедливості, на основі моралі. Право справедливості відрізняється від загального права тим, що його норми можуть застосовуватися тільки канцлером, судам загального права це не дозволено. Таким чином, право справедливості доповнювало загальне право і виправляло його недоліки.

Паралельно загальне право і право справедливості існували аж до судової реформи 1873-1875 років, коли обидві системи злилися в єдину. В Англії повноваження судів загального права і суду Канцлера були передані Верховному суду. До того часу прецеденти

цих судів фіксувалися окремо. В теперішній час при колізії норм загального права і права справедливості застосовуються норми права справедливості.

Відсутність в англосаксонській правовій системі поділу норм на диспозитивні та імперативні пояснюється тим, що на відміну від норм континентального права, які закріплені в основному в законодавстві і регулюють загальні випадки і відносини, суддя в англосаксонській правовій системі застосовує в конкретній ситуації рішення, яке вже склалося в конкретному випадку, тобто враховує наявні прецеденти.

Говорячи про прецедент як про джерело права взагалі і як про результат правотворчої діяльності судів, М. Н. Марченко відмітив, що мова йде про діяльність не всіх, а лише вищих судів. У Канаді – це Верховний суд Канади і Федеральний суд Канади. У Сполучених Штатах Америки на рівні федерації – це Верховний суд США, а на рівні окремих штатів – верховні суди штатів. В Англії склалась в результаті судових реформ, проведених в країні за останнє століття, і на основі відповідних законодавчих актів (Акти про судоустрій 1873-1875 рр., Закон про суд 1971 р. та ін.) система високих судових інстанцій, об'єднаних єдиним Верховним судом Англії і Уельсу²².

На його думку, в усіх країнах англосаксонської правової системи, з тим чи іншим ступенем, діє принцип обов'язковості прецеденту (або *stare decisis*), який, як правило, не має законодавчого закріплення. Традиційний погляд на функції англійського судді складається в тому, що суддя не створює право, а вирішує справи відповідно до існуючих правових норм. Це дало початок доктрині обов'язковості прецеденту, відповідно до якої суддя не просто звертається до раніше винесених рішень як до керівництва по справі, яку він розглядає, а зобов'язаний використати правові норми, що містяться в рішеннях.

Р. Кросс зауважував, що “відверто примусовий” характер “доктрини прецеденту” в Англії, наприклад, як раз і заключається саме в тому, що англійські судді “нерідко зобов'язані дотримуватися раніше прийнятого рішення навіть в тих випадках, коли існують достатньо впевнюючі докази, які в інших обставинах дозволили б не робити цього”²³.

Обов'язок суддів строго притримуватися вимог прецедентного права, справедливо зауважує М. Н. Марченко, витікає із різних формально-юридичних джерел, головним з яких є доктрина прецеденту, або правило застосування прецеденту, як її нерідко називають. В основі доктрини прецеденту лежать певні положення і принципи застосування прецеденту, вироблені багато столітньою судовою практикою Англії²⁴. Так, наприклад, Палата лордів, як вища судова інстанція, в 1898 році визнала, що зобов'язана слідувати своїм рішенням, і тільки законодавець вправі відмінити встановлений прецедент²⁵.

Принцип суворого дотримання прецеденту, який вимагав від англійських судів використання досить давніх прецедентів шляхом розширеного тлумачення, суттєво відрізняв

Великобританію в “загальному праві”, особливо від Сполучених Штатів. США з самого початку відмовлялись від принципу суворого дотримання прецедентів, надавши судовим органам повну свободу в установленні і зміні прецедентів. Верховний суд США досить часто відмінює застарілі прецеденти і сам не зв’язаний власними рішеннями. Як справедливо відмічає К. Ф. Гуценко, “на відміну від англійської правової системи з її сталим консерватизмом, прагненням оберігати більшість з тих норм і принципів, які були вироблені ще в середньовіччя, американська система пішла по шляху “гнучкої правотворчості”, тобто створення посилянь для швидкого і своєчасного пристосування норми права до змінюваних умов життя”²⁶.

Визнання палатою лордів прихильності до суворого дотримання прецеденту на практиці означало обмеження суддівського нормотворення. Прецедентне право в силу своєї особливості не могло вирішити великі завдання і в короткий строк внести кардинальні зміни в діюче право²⁷. Але, як зазначає Р. Уолкер, в 1966 році Палата лордів відмовилась від суворого дотримання власних прецедентів, аргументуючи це тим, що “їх світлості бажають в майбутньому відступати від своїх рішень в тих випадках, коли вони будуть вважати правильним так учинити”²⁸. Закон про здійснення правосуддя, який був прийнятий парламентом Англії в 1969 році підтвердив можливість відмови Палати лордів від своїх попередніх і теперішніх рішень, і рішень, які будуть прийняті в майбутньому.

Апеляційний суд Англії в 1944 році встановив правило, в відповідності з яким суд міг бути не зв’язаний своїм раніше прийнятим рішенням, якщо існують наступні обставини: якщо виявляються два суперечних один одному рішення; якщо рішення не може існувати в силу іншого, пізнішого рішення Палати лордів, хоча й не було скасовано Апеляційним судом; якщо воно було прийнято *per incuriam* (з необережності)²⁹. Це правило було можливістю ухилитися від суворого застосування прецеденту.

Сама доктрина прецеденту, за думкою сера Холдсворта складає “золоту середину між надзвичайною гнучкістю та надзвичайною жорсткістю, вона надає правовій системі необхідну жорсткість для того, щоб зберегти стійку сукупність принципів, і гнучкість, - щоб пристосовуватися до мінливих потреб суспільства.”³⁰

Отже, можна зробити висновок, що прецедентне право – досить гнучка система, яка дозволяє судам найбільш вдало розглядати виникаючі суперечки і справи, враховуючи при цьому не лише безкомпромісне підкорення практиці, що уже склалася, а й використовувати власну правосвідомість і досвід судді, а також всі фактичні обставини справи.

Розглядаючи питання про місце прецеденту в англосаксонській правовій системі, правомірно поставити питання про застосування прецеденту в нашій судовій практиці. Наприклад, постає питання: як слід оцінювати Постанову Верховного Суду України від

06.03.2003 року (щодо скарг на неправомірні дії ДПІ (касація)), де судова палата по цивільних справах Верховного Суду України посилається на принцип соціальної справедливості? Чи є це прикладом для застосування принципу соціальної справедливості в подальшому нижчестоящими судами?

В Україні, як і в інших країнах СНД, збережене виключне становище закону як юридичного джерела права, оскільки, як стверджує С. С. Алексєєв, він повною мірою відповідає властивостям і цінності права, потенційним можливостям і достоїнствам правового регулювання³¹.

Все ж таки, на нашу думку, поряд із законом усе більшого значення набуває таке джерело права як правовий прецедент.

Теоретик права В. Д. Гончаренко відзначив, що становище судової практики було вагомим ще з давніх часів. Він стверджує, що суддя повинен був приймати "справедливе рішення", якщо не мав можливості застосувати норми звичаю або закону через їх відсутність. Таке рішення згодом набувало юридичної форми загального застосування, але не перетворювалося у судовий прецедент³². У СРСР судовий прецедент не визнавався самостійним джерелом права, а трактувався як замах на принципи соціалістичної законності і соціалістичної демократії³³. Однак, деякі радянські вчені схилилися до визнання судової правотворчості джерелом права, зокрема при наявності правових прогалин³⁴.

Сьогодні українські вчені висловлюються за визнання практичної дії своєрідної судової правотворчості і квазіпрецедентного права, а під судовою практикою розуміють правозастосовну, інтерпретаційну та правотворчу діяльність судів, яка втілюється у відповідних юридичних актах³⁵. Так, А Малишев Б. зробив спробу класифікувати акти судової правотворчості за способом виникнення юридичної норми, яка в них міститься, на три види: 1. Судові прецеденти (серед яких виділяють: а) креативні прецеденти; б) деклараторні прецеденти). 2. Нормативно-правові акти, видані судовою владою (серед яких виділяють: а) роз'яснення вищими судовими органами змісту норм права; б) встановлення такими органами процесуальних правил розгляду справ). 3. Квазіпрецеденти (серед яких виділяють а) рішення органів конституційної юрисдикції по визнанні неконституційними нормативно-правових актів і по наданню офіційного тлумачення; б) рішення судів загальної юрисдикції по відміні нормативно-правових актів на підставі їх невідповідності законодавству)³⁶.

Особливу увагу вчених привертають до себе рішення Конституційного Суду України. Як орган правосуддя, Конституційний Суд України не має законодавчої компетентності, не вправі вносити будь які нормативні корективи в діюче конституційне законодавство. Однак, як справедливо зауважує О. Скакун, вирішуючи конституційний казус, не передбачений

конституційним законодавством, Конституційний Суд нібито випереджає загальне конституційне вирішення питання на рівні законодавчої влади. В Україні на її думку починає складатися прецедентне конституційне право.³⁷

Ряд правників (С. Шевчук, М. Тесленко, М. Костицький та ін.) кваліфікують прийняте Конституційним Судом рішення як специфічний судовий прецедент, вони не ставлять Конституційний Суд вище за парламент у законодавчій діяльності та не піддають сумніву закріплену в Конституції норму про те, що Верховна Рада є єдиним законодавчим органом держави. Призначення Конституційного Суду України – здійснювати судочинство, що передбачено законом “Про судоустрій”³⁸.

О. Скакун стверджує, що Конституційний Суд призначений доповнювати та збагачувати законодавчу функцію парламенту своєю діяльністю, передусім за допомогою прецедентів тлумачення. Судовий прецедент не має широкого масштабу загальної значущості, не містить норм, які можуть застосовуватись в різних обставинах; до того ж прецедент тлумачення Конституційного Суду потребує додаткового затвердження законодавчим органом – парламентом, що не властиво законам³⁹.

Великий вплив на формування української правової системи має європейське право. Статутна форма європейської системи захисту прав людини (європейська Конвенція про захист прав і основних свобод людини (далі – Конвенція), Статути Комісії і Суду, Процедурні правила роботи Комісії і Суду) має прецедентний зміст⁴⁰. В липні 1997 року Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію і одночасно визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини. Частина перша статті 9 Конституції України передбачає, що чинні міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Заслужений юрист України Г.Куц стверджує, що в Україні вже існує практика застосування норм Конвенції судами декількох областей⁴¹.

Колишній Голова Верховного Суду В.Бойко справедливо наголошує на тому, що Верховний Суд України постійно вивчає судову практику застосування законодавства при розгляді судових справ деяких категорій. „Якщо подивитись глибше, то фактично йде вивчення судових прецедентів”⁴².

Таким чином, можна говорити про те, що судовий прецедент фактично уже існує в Україні і він заслуговує на офіційне визнання для того щоб зайняти своє місце в правовій системі України.

Література

- ¹ Корчевна Л.О. Проблема різноджерельного права: дослід порівняльного правознавства. – К., 2004, - С. 93.; Скакун О.Ф. Теорія державства и права. – Х., 2000, - С. 546.
- ² Апарова Т.В. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Уэльс, Шотландия. – М.: Институт международного права и экономики. Издательство «Триада, Лтд», 1996. – С. 8.
- ³ Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького, 2002. – С. 111-112.
- ⁴ Оніщенко Н.М. Вказ. пр.– С. 110.
- ⁵ Марченко М.Н. Основные источники англосаксонского права: понятие, прецедент // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 11, право, 1999, №4. – С. 26.
- ⁶ Кросс Р. Прецедент в английском праве. – М.: Юридическая литература, 1985. – С. 156-157.
- ⁷ Там само – С. 157
- ⁸ Там само – С. 157.
- ⁹ Тамсамо – С. 158.
- ¹⁰ Марченко М.Н. Указ. тр.– С. 26.
- ¹¹ Кросс Р. Указ. тр.– С. 7-8.
- ¹² Давид Р. Основные правовые системы современности. – М., 1976. – С. 301.
- ¹³ Кросс Р. Указ. тр.– С. 25.
- ¹⁴ Цит.: Пяткина С.А. О теории источников права в английской юриспруденции // Ученые записки Всесоюзного научно-исследовательского института Советского законодательства. Вып. 19. – М., 1969. – С. 151.
- ¹⁵ Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: Ю.С.Шемшученко та ін. – К., 1998. – т. 5, С. 77.
- ¹⁶ Туманов В.А. Роль судебной практики в развитии судебного права // СССР – Франция: социологический и международно-правовой аспект сравнительного права. – М.: ИГПАН, 1987. – С. 36-37.
- ¹⁷ Кросс Р. Указ. тр. – С. 28.
- ¹⁸ Богдановская И.Ю. Закон в английском праве. – М.: Наука, 1987. – С. 3-4.
- ¹⁹ Питер Арчер Английская судебная система. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – С. 27.
- ²⁰ Большой юридический словарь / Под ред. Сухарева А.Я., Зорькина В.Д., Крутских В.Е. – М.: ИНФРА, 1998. – С. 523.
- ²¹ Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с франц. В.А.Туманова. – М.: Международные отношения, 1997. – С. 231.
- ²² Марченко М.Н. Указ. тр.– С. 31.
- ²³ Кросс Р. Указ. тр.– С. 25.
- ²⁴ Марченко М.Н. Указ. тр.– С. 33.
- ²⁵ Богдановская И.Ю. Указ. тр.– С. 176.
- ²⁶ Гуценко К.Ф. Уголовная юстиция США. – М.: Юридическая литература, 1979. – С. 18.
- ²⁷ Богдановская И.Ю. Указ. тр.– С. 176.
- ²⁸ Уолкер Р. Английская судебная система / Пер. с англ. Т.В. Апаровой. – М.: Юридическая литература, 1980. – С. 172.
- ²⁹ Там само – С. 175-176.
- ³⁰ Кросс Р. Указ. тр.– С. 129
- ³¹ Алексеев С.С. Общая теория права. Т. 2. – М.: Юрид. Лит., 1982. – С. 205.
- ³² Гончаренко В.Д. Історія держави і права України. – К., 1996. – С. 17.
- ³³ Зивс С.Л. Источники права. – М., 1981. – С. 190-191; Курылев С.В. Значение конкретных обстоятельств дела для применения норм советского права // вопросы советского государства и права. – Иркутск, 1965. – С. 20.
- ³⁴ Див.: Скакун О. Правова система України на правовій карті світу – Х.: Еспада, 2004. – С. 72.
- ³⁵ Там само – С. 72.
- ³⁶ Малишев Б. Судовий прецедент у правовій системі Англії (теоретико-правовий аспект). Автореф. Дис... к.ю.н. – К., 2002. – С.18.
- ³⁷ Скакун О. Вказ. Пр. – С. 73.
- ³⁸ Корчевна Л.О. Вказ. пр. – С. 299.
- ³⁹ Скакун О. Конституційний суд як учасник правотворчості (законотворчості) в Україні // Юридична Україна. – 2003. – № 1. – С. 28-31.
- ⁴⁰ Скакун О. Вказ. пр. – С. 73
- ⁴¹ Куц Г. Застосування норм Європейської конвенції та прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України // право України, - 2002, - №2. – С. 18--23
- ⁴² Куц Г. Вказ. пр. – С. 23.